

Омелянчук А. В.

МОРФОЛОГІЧНІ ТА ФОНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АРАВІЙСЬКОГО ДІАЛЕКТУ ХІДЖАЗУ

Однією з найважливіших проблем арабістики на сьогодні є системний опис регіональних розмовних форм сучасної арабської мови. По-перше, це зумовлено тим, що об'єктом дослідження фахівців до двадцятого століття традиційно виступала арабська літературна мова без урахування матеріалу територіальних діалектів, а по-друге – новою якісною функцією розмовної мови в житті сучасних арабомовних суспільств. Вважається, що засвоївши літературну мову з усім її різноманіттям, можна порівняно легко розібратися і в багатьох діалектних особливостях. Але це видається досить суперечливим, адже діалекти мають велику кількість лексичних одиниць, які не мають нічого спільного з їхніми літературними відповідниками, і без спеціального курсу з того чи іншого діалекту буває досить складно порозумітися з пересічним носієм мови. Зважаючи на це, було поставлено за мету дослідити розмовні форми країн Аравійського півострова з більш детальним розглядом діалектів та говірок Саудівської Аравії, які охоплюють значну частину арабомовного світу і представляють низку діалектів та говірок, яким притаманні специфічні риси, відсутні у арабській літературній мові. Дослідження мовних особливостей розмовних форм становить значний інтерес у сучасній арабській діалектології. На прикладі діалектів Аравійського півострова, куди входять діалекти Об'єднаних Арабських Еміратів, Кувейту Бахрейну, Катару, Саудівської Аравії, Оману можна ефективно дослідити особливості мовної ситуації в інших арабських країнах і краще зрозуміти структуру інших арабських діалектів. Актуальність дослідження зумовлена надзвичайно малою кількістю на теренах України праць, як наукових, так і практичного характеру, присвячених загальним проблемам арабської діалектології або конкретним діалектам, та браком необхідного науково-теоретичного підходу й підготовлених кадрів для викладання арабських діалектів. Таким чином, детальне дослідження різних аспектів арабської діалектології взагалі, та діалектів Аравійського півострова зокрема, й подальше запровадження теоретичних ре-

зультатів і практичних розробок в арабістику та навчальний процес є досить необхідним.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу діалектів, вважаємо за необхідне детальніше розглянути сутність явища діалекту та науки, що його вивчає – діалектології. Отже, діалектологія (гр. *Διάλεκτος* – наріччя, говір, і гр. *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає діалектичну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими формами існування мови етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами. Діалектологія поділяється на синхронну (описову) та історичну. Метою синхронної діалектології, або діалектографії, є опис говірок на одному хронологічному зрізі їх функціонування; окреслення географії окремих одиниць діалектичної мови, визначення глибини структурної диференціації говірок; вияв закономірностей об'єднання говірок у мовно-територіальне утворення вищого порядку – наріччя; встановлення діалектичної основи літературної мови, опис характеру взаємодії діалектичної мови з іншими формами існування мови етносу. Синхронна діалектологія становить сукупність даних і їх наукову інтерпретацію про фонологічну, фонетичну, акцентуаційну й граматичну структури та словниковий, фразеологічний склад окремих говірок та їх об'єднань, межі поширення окремих явищ і територіальне членування діалектичної мови. Основним джерелом інформації є відповіді на діалектичні програми, питальники, діалектичні тексти, а також ті недіалектичні тексти (фольклорні, художні), які мають виразні говіркові риси; діалектичний матеріал оформляється у вигляді описів структури, лінгвістичних атласів, діалектних словників, зберігається у вигляді текстів.

Метою історичної діалектології є встановлення генезису, історичних змін діалектичної мови, говірок і наріч як одиниць діалектичного членування; вияв відносної хронології діалектичних явищ, архаїчних та інноваційних елементів; здійснення діалектичної атрибутації писемних пам'яток як цілісних текстів чи їх окремих елементів, з'ясування їх відношення до певного діалекту. Джерелами діалектології є синхронна описова діалектологія та лінгвістичні атласи різних типів, писемні пам'ятки, дані, свід-

чення споріднених мов та історії культури етносу. Матеріал подається у вигляді описів, атласів.

Діалект (гр. *διάλεκτος* – наріччя, говір), різновид мови, що вживається як засіб порозуміння особами, пов'язаними між собою територією, фаховою або соціальною спільністю. Розрізняють територіальний та соціальний діалекти.

Територіальний діалект – різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історично-культурних традицій, самосвідомості. Діалект територіальний ототожнюють з говором. Сукупність структурно близьких діалектів утворює наріччя, сукупність усіх наріч – діалектну мову, що є однією з двох основних форм (поряд з літературною мовою) існування національної мови. У межах наріччя чи діалектної мови діалект протиставляється іншим діалектам сукупністю ознак у звуковій, граматичній, словотвірній будові, лексиці, фразеології, хоч і має з ними спільні риси на різних структурних рівнях. Контрастність цього протиставлення зумовлюється сукупністю і функціональним навантаженням тих рис, яким ці діалекти протиставляються.

Межі діалекту окреслюються на підставі лінгвістичного картографування пасмами ізоглос (лінія, якою на лінгвістичних картах позначають межі поширення певного мовного явища). Крім власне мовного (лінгвогеографічного) окреслення меж діалекту, можливе виділення їх на підставі поєднання мовних особливостей і меж поширення типових явищ традиційного етнографічно-культурного районування.

Межі діалекту історично рухомі, їхня зміна може зумовлюватися як переміщенням ізоглос визначальних рис діалекту у процесі міждіалектної взаємодії (так звана мовна експансія, наприклад, переміщення на північ ізофони дифтонгів), так і колонізацією носіями діалекту нових територій.

Структурні особливості діалекту з часом зазнають змін унаслідок міждіалектної взаємодії та впливу літературної мови, проте діалект як форма існування національної мови не зникає. Зміни у різних діалектах і говірках того самого діалекту відбуваються нерівномірно: інтенсивніші спостерігаються поблизу великих економічних, культурних центрів; менш відчутні – у маргінальних

та відносно ізольованих природними умовами (гори, ліси, болота) говірках. Напря́м змін переселенських говірок в іншомовному оточенні визначається характером міжмовної взаємодії.

Соціальний діалект – відгалуження загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення. Характеризується специфічними особливостями у формуванні, доборі й використанні певної частини лексичних та фразеологічних засобів (у граматичній структурі такі особливості не спостерігаються). Обсяг словника таких груп зумовлюється ступенем їхньої відособленості від решти носіїв мови і містить в собі певну кількість специфічних повнозначних слів – іменників, прикметників, дієслів, прислівників, рідше – числівників і займенників (останні засвідчуються тільки в таємних соціально-діалектних системах) чи загальнонародних слів, у специфічних значеннях (решта лексичних засобів – загальнонародні слова).

Варіювання у користуванні лексичними засобами залежить від середовища і сфери вживання. Є, наприклад, вікові особливості: мова дітей (передусім раннього віку) відрізняється від мови дорослих особливим словником.

Диференціація у користуванні лексичними засобами мови залежить від загальноосвітнього рівня: носіїв мови, їх суспільного становища, роду занять, кола інтересів, середовища, до якого належить носій мови і т. ін. Чинники, які зумовлюють соціально-діалектичну диференціацію мови, настільки різноманітні, що їх не завжди можна визначити. До того ж нерідко вони діють одночасно, що призводить до інтеграції різних соціально-діалектичних відгалужень від загальнонародної мови. Соціальні діалекти певною мірою можуть перехрещуватися з територіальними (у добу феодалізму останні – одночасно і селянські), проте, на відміну від територіальних, вони не охоплюють фонетичні системи та граматичні будови. Соціальна (соціально-професійна) диференціація суспільства, а отже, і його мови, залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Тому, коли територіально-діалектичні відмінності в межах національної мови поступово нівелюються, то соціально-діалектні зберігаються.

Серед різновидів соціальних діалектів звичайно виділяють професійні і групові жаргони, аргі, різновиди таємних засобів

спілкування. Явища диференціації мови з ширшою соціальною базою характеризуються як просторіччя або сленг [3, 43].

Повертаючись безпосередньо до теми нашого дослідження, потрібно сказати, що на сьогодні арабські діалекти не є виключенням із правил і підпадають під класифікацію за двома основними параметрами – соціальному та територіальному. За соціальною характеристикою їх поділяють на “кочові” та “осілі”, а останні, в свою чергу, – на міські та сільські. На соціальне членування діалектів накладається географічне членування.

За географічною ознакою сучасні арабські діалекти поділяються на дві великі групи: східну (машрикську), яка складається із чотирьох підгруп – месопотамської, аравійської, центрально-арабської та єгипто-суданської, і західну (магрибську). До східної групи відносять “острівні” арабські діалекти Середньої Азії [9, 22].

Розмовна форма арабської мови, представлена у кожному випадку місцевим діалектом, обслуговує повсякденні сфери спілкування на всіх рівнях: сімейному, виробничому, в торгівлі, господарстві й на вулиці. Вона також використовується в усній народній творчості. Наприклад, тексти казок “Тисяча й однієї ночі”, записані в XIV–XVI ст. в Єгипті, характеризуються ознаками усного розмовного мовлення міського типу. Таке співіснування двох структурно відмінних форм мови, які протиставляються як “висока” й “низька”, в соціолінгвістиці називають диглосією. На відміну від білінгвізму, у випадку диглосії, вибір одної з форм мови визначається не тим, яка з цих форм або яка з цих мов краще дозволяє досягти мети комунікації, а предметом мовлення чи ситуацією спілкування. Таким чином, наприклад, одна форма використовується для розмови про щось серйозне та звеличене в офіційних та урочистих ситуаціях; друга – у всіх інших. До того ж, це стосується не тільки освіченого, а й решти прошарків суспільства. Варто зазначити, що така ситуація характерна для всього арабського світу і усвідомлюється як достатньо серйозна проблема [8, 29].

Сучасна мовна ситуація в арабському світі характеризується складною динамікою. Політична й економічна інтеграція в кожній з арабських країн призводить до формування на базі престижного столичного діалекту певного місцевого койне, який служить засобом спілкування між носіями різних діалектів. Міждержавне спілкування, зміцнення господарських та культурних контактів

між регіонами призводить до формування більш загальних форм койне – так званих регіональних побутово-розмовних мов. Також має місце й процес взаємодії між літературною та розмовною мовами, в результаті чого виникає так звана “середня” мова, яка втрачає ряд граматичних ознак літературної арабської мови.

Основні територіальні діалекти арабської мови, такі, як іракський, сиро-палестинський, єгипетський, діалекти Аравійського півострова та північної Африки, мають свої достатньо яскраво виражені ознаки. Ступінь взаєморозуміння між носіями різних діалектів відносна і суб’єктивна. Як правило, вона підсилюється під час контактів сусідніх діалектів та послаблюється під час контактів представників протилежних окраїн арабського світу.

На взаєморозуміння також впливають умови й тематика бесіди. Суто місцева або професійна тематика (національна кухня, місцеве господарство, побут, звичаї і т. ін., тобто все те, що характеризується використанням місцевої лексики й виразами) послаблює взаєморозуміння і потребує пояснення. І навпаки, загальнополітичні й культурні теми, які багато в чому спираються на загальнолітературну лексику й вирази, забезпечують набагато більший рівень взаєморозуміння [10, 62].

Варто також згадати про існування мальтійського діалекту арабської мови. Його літературно-письмова форма відрізняється від літературної арабської мови. Це єдиний арабський діалект, який вважається самостійною мовою. На Мальті вона має статус державної.

Повертаючись до теми нашого дослідження, а саме до аналізу діалектів Перської затоки, варто більш детально розглянути класифікацію діалектів цього регіону. Як зазначалось вище, діалекти арабської мови поділяють на дві групи: машрикську та магрибську. В свою чергу, діалекти Машрику мають чотири підгрупи – месопотамську, аравійську, центрально-арабську та єгипто-суданську. У цій класифікації нас цікавить аравійська підгрупа діалектів, яка, в свою чергу, поділяється на діалекти Хіджазу, Наджду, діалекти Перської Затоки, діалект Бахрейну та Оману. Через неможливість в рамках однієї статті детального розгляду кількох діалектів Аравійського півострова, в обсязі яких наявна велика кількість говірок, ми обмежимося фонетичною та морфологічною характеристикою діалекту Хіджазу.

Арабська мова Хіджазу (Західна аравійська арабська мова) є діалектом арабської мови, якою розмовляють на заході Саудівської Аравії. Взагалі, Хіджазом називається регіон в західній частині сучасної Саудівської Аравії, який розташований вздовж Червоного моря від затоки Акаба до Джизану. Головним містом вважається Джидда, але відомий він завдяки мусульманським святим містам Мекка і Медина. Хіджаз (араб. حجاز) перекладається як “бар’єр” в тому сенсі, що гори Сарават розмежують Наджд на сході від Тіхама (піщана пустеля) на заході. Згідно з історією, частина Хіджазу була в складі римської провінції “Аравії”. З 1519 по 1916 рр. Хіджаз входив до складу провінції Єгипто-Османської імперії. У 1916 році Саїд Хусейн бн Алі оголосив про незалежність Хіджазу, але у 1924 році регіон був захоплений Надждом під керуванням Абдль Азіза бн Сауда і при цьому утворено Королівство Наджду та Хіджазу, а у 1932 році обидві території увійшли до складу Саудівської Аравії [4, 56].

Існує два різних діалекти, на яких говорять у регіоні Хіджазу: один використовують бедуїни, а інший – міське населення, на якому розмовляють у таких містах, як Джидда, Мекка, Таїф, Медина тощо. Це найбільш розповсюджений та зрозумілий всіма діалект арабської мови на Аравійському півострові. За межами Аравії він найближче пов’язаний з арабським діалектом Хартума в Північному Судані.

Також має місце так званий осілий діалект Хіджазу. Найчастіше його співвідносять з терміном “арабської мови Хіджазу”. Використовується в міських центрах регіону, таких як Джидда, Мекка і Медина. Цей діалект містить у собі особливості як бедуїнського, так і інших осілих діалектів арабської мови. Найвизначнішими з них є, зокрема, такі:

1. Фонема *ق* арабської літературної мови відповідає українському звукові *г*.

2. Діалект Хіджазу не використовує подвійне заперечення, і не додає частку заперечення *ش* до дієслів: *ма аариф* [12, 88], на противагу єгипетському *ма аарифши* і палестинському *баарифши*, що означає “я не знаю”.

3. Заперечний спосіб класичної арабської мови збережено в імперативі (*ля трух* “не йди”).

4. Злиті займенники (займенникові суфікси) збережені в їхніх класичних формах. Наприклад: *бейткум* “ваш будинок”.

Як і інші “осілі” діалекти, міський діалект Хіджазу менш консервативний, ніж бедуїнські варіанти, й тому втратив багато класичних форм й особливостей, присутніх в багатьох бедуїнських діалектах. Особливостями, які визначають діалект Хіджазу як “осілий”, є:

1. Наявність категорії теперішнього тривалого часу дієслова, який утворюється за допомогою частки *аммаль* або приставки *ب*: *аммаль іктуб* “він пише” або *бідрус* “він вчиться” [12, 179].

2. Міжзубний *ث* (англійське звукосполучення *th* як у слові *three*) переважно вимовляється як “т”, у той час як міжзубний *ذ* (англійське звукосполучення *th* як у слові *this*) головним чином схиляється до “д” й іноді до “з”, як у слові *كذب* *кязаб*.

3. На відміну від бедуїнських діалектів, збережена диференціація артикуляції емпфатичних звуків /d^r/ *ض* й /ð^r/ *ظ*.

4. Кінцевий *ن* у формах дієслова множини теперішнього часу опускається, наприклад: *яркабу* замість *яркабун*.

5. Злитий займенник третьої особи однини чоловічого роду вимовляється як *у*, в той час як у бедуїнських діалектах він звучить як *а*. Наприклад: *бейту* “його будинок”, *анду* “в нього”, *арафу* “він його знав” [12, 27].

6. Злиті займенники другої особи чоловічого роду вимовляються як *ак* та жіночого роду як *ик*. В арабській літературній мові їм відповідають *ка* та *кі* [12, 78], у той час як у бедуїнських діалектах вони можуть звучати як *ик* та *ити*, або мати інші незначні фонетичні варіації.

Варто також виокремити й інші особливості діалекту Хіджазу:

1. У порівнянні із сусідніми діалектами міська мова Хіджазу зберігає більше коротких голосних арабської літературної мови, наприклад: *самака* “риба” на протигагу бедуїнському *смика* і сирійському *самаке* [5, 263]; *дарабату* “вона його вдарила”, на протигагу бедуїнському *дрібта*; *індакум* “у вас” [12, 98] на протигагу бедуїнському *індіком*, єгипетському *андоко* та ліванському *андкон* [13, 334].

2. Перша особа множини *ніхна* на протигагу більш поширеному *ихна* або бедуїнському *хинна* та *инна*.

3. Щоб вказати на місце знаходження, перевагу надають прийменнику *في*, а не *ب* (*фі Мекка* “у Мекці”). У бедуїнських діалектах вибір прийменника залежить від регіону.

Миський словниковий запас Хіджазу відрізняється від інших діалектів на Аравійському півострові. Наприклад, існує досить незначна кількість лексичних одиниць, які стосуються пустельного життя, і навпаки, більше термінів пов'язаних з мореплаванням та рибальством. Завдяки різному походженню жителів міст Хіджазу, існує багато запозичень з діалектів Єгипту, Сирії та Ємену. П'ять сторіч турецького панування також залишили свій відбиток. Через це діалект Хіджазу вважають діалектом “змішаних спорідненостей”.

Варіанти арабської мови, на яких говорять бедуїнські племена регіону Хіджазу, є лише відносно досліджуваними. Однак, мова деяких племен показує набагато більшу близькість з іншими бедуїнськими діалектами, особливо з сусіднього Наджду, ніж з міськими діалектами Хіджазу. Діалекти північних племен Хіджазу дуже схожі на діалекти Йорданії та Синайського півострову, у той час як південні діалекти зливаються з говірками Асіру (провінція в Саудівській Аравії на південному заході країни) і Надждом. Також варто відзначити, що багато великих племінних об'єднань у Наджді й Східній Аравії є нещодавніми мігрантами з Хіджазу, включаючи племена Утайба, Мутайр і Бані Халід. За старих часів багато інших арабських племен також приїхали з Хіджазу, зокрема Кінана, Джухайна, Бану Суляйм та Гагафан. Крім того, не всі мовці цих бедуїнських діалектів є буквально кочовими бедуїнами. Деякі – просто осілі племена, які живуть у приміських районах, і таким чином спілкуються на діалектах, які схожі на діалекти їхніх бедуїнських сусідів.

Дослідження розмовної арабської мови в усіх її формах є важливим не лише для розвитку арабістики, а й для порівняльно-історичних афро-азійських досліджень, оскільки діалекти арабських країн генетично походять від стародавніх племінних діалектів Центральної Аравії та сформувалися в результаті їхньої інтерференції з місцевими мовами.

Типологічні особливості фонетичної та граматичної систем арабських діалектів, структури кореня і слова, відмінності в системі граматичних категорій, порівняно з арабською літературною мовою, становлять значний інтерес для структурно-типологічного напрямку в загальному мовознавстві. Результати фонологічного і морфологічного дослідження арабських діалектів можуть бути

використані для проведення компаративного аналізу з аналогічними системами близькоспоріднених арабських діалектів. Подальші науково-теоретичні дослідження в галузі морфологічного та фонологічного складу арабських діалектів, їхній типологічний аналіз має велике значення для вивчення різних рівнів мовних систем і визначення ступеня їхньої універсальності для генетично споріднених мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белова А. Г. Очерки по истории арабского языка.* Москва, 1999.
2. *Белова А. Г. Формообразование имен в арабском языке (на сравнительном анализе материала иракского диалекта и литературного языка).* Канд. дис. Москва, 1964.
3. *Бевзенко С. П. Українська діалектологія.* Київ, 1980.
4. *Васильев А. В. История Саудовской Аравии от середины 18 в. до конца 20 в.* Москва, 1994.
5. *Масарани М., Сегаль В. С. Арабско-русский словарь сирийского диалекта.* Москва, 1978.
6. *Церетели К. Г. Сирийский язык.* Москва, 1979.
7. *Шагаль В. Э. Арабские страны: язык и общество.* Москва, 1998.
8. *Шарбатов Г. Ш. Арабский литературный язык, современные арабские диалекты и региональные обиходно-разговорные языки.* В кн.: **Языки Азии и Африки.** Т. 4, кн. 1. Москва, 1991.
9. *Шарбатов Г. Ш. Об аналитичности строя современных арабских диалектов.* Москва, 1960.
10. *Шарбатов Г. Ш. Соотношение арабского литературного языка и современных арабских диалектов.* Москва, 1966.
11. *Юшманов Н. В. Грамматика литературного арабского языка.* Изд. 3. Москва, 1985.
12. *Margaret K. Omar, Saudi Arabic: Urban Hijazi Dialect, Basic Course,* 1975.
13. *Rajaa Aquil Ph. D., Sara Nimis. Ultimate Arabic. Modern Standard, Egyptian, Iraqi, Lebanese, Saudi.* New York, 2009.